

GELENEKSEL KIRGIZ DİNİ ÖLÇEĞİ TRADITIONAL KYRGYZ RELIGION SCALE

Aziza ERGESHKYZY*
Mualla YILDIZ**

Öz

Hunlarda olan Gök-Tanrı, yer-su, güneş, ay, atalar ve ölümler kültürünün varlığını Türk boylarında baskın bir şekilde sürdürüldüğü tarihi kaynaklarında yer almaktadır. Günümüzde yaşayan Kırgızların çoğunluğunun Müslüman olsa da geleceğe dayalı dini inanışlarını tamamen terk etmiş değillerdir. Kırgızlar arasında varlığını uzun süre devam ettiren geleneksel dini yapının Orta Asya'da varlığını sürdüren Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, atalar ve ateş kültürüne dayandığını öne kabul edilmektedir. Tabiat kuvvetlerine kutsallık atfetme geleneksel Kırgız dininde çok eski dönemlerden itibaren varlığını sürdürmüş olsa da bu inancın hangi etkilerden ve hangi şartlardan doğduğu ve ne zaman başladığı tam olarak belirlenememiştir. Tarihçilerin eski kaynaklara dayanarak aktardıkları bilgilerden ve sosyologların gözleme dayalı çalışmalarından bugün halen Kırgız toplumunda Geleneksel Kırgız Dini'nin etkisinin anlaşılmaktadır. Bu çalışma ile, bu etkinin ne kadar olduğunun belirlenebileceği bir ölçek geliştirmek için yapılmıştır. Literatürdeki bilgiler taranarak ölçekmaddeleri yazılmış ve uzman görüşü alınması ve maddelerin son hale getirilip Kırgızistan'da yedi ayrı bölgede 600 kişiye uygulanmıştır. Açıklayıcı faktör analizine tabi tutulan maddeler atalar kültürü, ölümler kültürü ve tabiat üstüne olan inanç olmak üzere üç faktöre ayrılmıştır. Ölçeğin açıklayabildiği toplam varyans değeri %51,93'tür. Güvenirliğinin anlaşılması için yapılan analizde birinci boyut olan tabiatüstüne inanç boyutunda toplam yedi madde için Cronbach's Alpha değeri 0,790, ikinci boyut olan atalar kültürü boyutunda beş maddede Cronbach alfa (crα) değeri 0,74, üçüncü boyut olan ölümler kültüründe boyutunda üç madde için Cronbach alfa (crα) değeri 0,71 olarak hesaplanmıştır. Faktörlerin geçerliği Doğrulayıcı Faktör Analizi ile test edilmiştir. Geçerliliğinin hesaplanması için yapılan doğrulayıcı faktör analizinde χ^2/sd değerinin 3,71 ve CFI değeri 0,97; GFI değeri 0,93 ve NFI değeri 0,95 olarak tespit edilmiştir. Bu değerler 0,90'nın üzerinde olmasına modelin veriyeye çok iyi uyum gösterdiği belirlenmiştir. Dolayısıyla ölçek güvenilir ve geçerli bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Geleneksel Kırgız Dini, Atalar Kültürü, Ölümler Kültürü, Tabiatüstüne İnanç, Şaman Kültürü.

Abstract

Tengrism existed among the Huns in historical sources of the Turkish clans with cultures of earth-water, sun, moon, ancestors and the dead. Although most of the Kyrgyz people are Muslims, they have not yet abandoned their religious beliefs based on tradition. It is accepted that the traditional religious structure that has persevered among the Kyrgyz people for a long time is based on the culture of Tengrism, sun, moon, earth, water, ancestors and fire. While assigning sanctity to the forces of nature has existed in the traditional religious culture of the Kyrgyz people since the ancient times, the effects and conditions that have caused this belief and when it started are not completely understood yet. Effect of Traditional Kyrgyz Religion on today's Kyrgyz society can be understood from information recounted by historians from ancient sources and from observation-based studies by sociologists. With this work, the objective was to develop a scale to determine how much of this effect can be determined. Scale items were written by scanning information in the literature, and after receiving expert opinion and finalizing items, the scale was applied on 600 people from seven distinct areas in Kyrgyzstan. Items subjected to exploratory factor analysis were divided into three factors including cult of ancestors, cult of the dead and cult of nature. Total variance value that the scale can explain is 51.93%. In the analysis applied for revealing reliability, Cronbach's Alpha value for a total of seven items in belief in supernatural dimension was calculated as 0.790, it was calculated as 0.74 for five items in cult of ancestors, the second dimension, and it was calculated as 0.71 for three items in cult of the dead dimension in the study. Validity of factors were tested with confirmatory factor analysis. In the confirmatory factor analysis applied for calculating validity, it was determined that χ^2/sd value was 3.71 and CFI value was 0.97; GFI value was 0.93, and NFI value was 0.95. Since these values were over 0.90, the model was determined to show good fit. Therefore, the scale was found reliable and valid.

Keywords: Kyrgyzstan, Traditional Kyrgyz Religion, Ancestor Cult, Cult Of The Dead, Belief on Supernatural, Shaman Culture.

Giriş

Kırgızlar Orta Asya'da yaşayan ve tarihi çok eskilere dayanan Türk boylarından biridir. Günümüzde yaşayan Kırgızların çoğunluğunun Müslüman olduğu bilinmektedir. Kırgızlar nüfusunun az olmasına ve küçük bir coğrafyada yaşıyor olmalarına rağmen, tarih, kültür ve din itibarıyla geleneksel Türk toplumlarının karakteristik özelliklerini taşımaktadırlar (Polat, 2002: 898).

Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, İslam dinine girmeden önce Kırgızlar arasında Zerdüş, Buda ve Nesturî Hıristiyanlığı kabul edenlerin olduğu kayıtlarda yer almaktadır (Cihan, 2015: 221). Orta

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. E-posta: aziza1211@mail.ru.

** Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı. E-posta: muallayildiz@ankara.edu.tr.

Asya'da gerek devlet yönetiminde gerekse göçebe halkın kültüründe kendisine yakın coğrafyalardaki diğer milletlerin etkisi gözlenmiştir. Doğudan Çin mit ve felsefesinin, güneyden Tibet Budizm'inin, batıdan Zerdüş dininin etkisi, geleneksel Kırgız dini inancını etkilemeye çok uzunca bir dönem devam etmiştir.

Geleneksel Kırgız Dini

Hunlarda olan Gök-Tanrı, yer-su, güneş, ay, atalar ve ölümler kültürünün varlığını Türk boylarında baskın bir şekilde sürdürüldüğü milattan önce II. yüzyıldaki Çin kaynaklarında yer almaktadır (İnan, 1972: 1-2-3). Budizm, Maniheizm, Musevilik ve Hıristiyanlığın dini yaşamda etkisinin zayıf olması ise, Kırgız kültürü ile bu dinlerin inanç yapısının çok fazla uyuşmaması ile açıklanmaktadır (Arık, 2014: 227; Soltonoev, 1993: 25).

Bu durumda geleneksel Kırgız dininin Orta Asya'da varlığını sürdüren Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, atalar ve ateş kültlerine dayandığını söylemek mümkündür. Özellikle tabiat kuvvetlerine olan inaç, ölümler kültürü ve atalar kültürü öne çıkmaktadır.

Tabiat kuvvetlerine kutsallık atfetme geleneksel Kırgız dininde çok eski dönemlerden itibaren varlığını sürdürmüştür. Fakat bu inancın hangi etkilerden ve hangi şartlardan doğduğu ve ne zaman başladığı tam olarak belirlenememiştir. Geleneksel Kırgız Dini'nde tabiatta var olan güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, sular, ateş, kaya vb. cisimlerin ruhları olduğuna inancı bulunmaktadır (Günay ve Güngör, 2003: 70). Yakın zamanda yapılan çalışmalar da bu inancın Kırgızistan'da halen varlığını sürdürdüğü ortaya konulmuştur (Salmorbekova, 2011: 114).

Ölümler Kültü

Ölümler kültürü ise ölümleri kutsama ve ölümlü atalar kültürüne dönüştürme olarak iki farklı şekilde varlığını sürdürmektedir. Bunun nedeni konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi çok korkulan tabiatüstü güce sahip olan yeni bir ölü, yani yeni bir ata ruhunu oluşturduğu inancıdır. İkincisi ise mezarların öneminin atalara olan kuvvetli kutsama duygusundan kaynaklandığıdır (Roux, 1999: 188).

Ölene bir saygı olarak cenaze törenlerinde verilen yemekler israf edilmemesi ve yapılan yemeğin tamamının yenmesi gerekir. Bunun nedeni ruhların (arbaktar) bunlarla doyacakları ve onların adına yapılan törenden memnun kalacakları inancıdır. Ayrıca ölümlerin ruhları (arbaktar) et ve yağ kokusu ile beslendiğine inanıldığı için zaman zaman aile ve akrabalara bir anma yemeği (cıt çıgaruu) verilir (Koçkunov, 2002: 548).

Hayatta olan aile üyeleri de "arbaktar" adı verilen bu ölmüş kimselerin ruhlarının üzülmemesi için elinden gelen her türlü çabayı sarf etmesi gerekir. Bizzat ölen kişi defnedilirken mezarına yiyecek ve içecek koymak geleneksel inancın bir parçasıdır. Daha sonraki dönemlerde bu gelenek yerini defin sırasında ve anma günlerinde yakınlarla ve dostlarla hayvan kesip ziyafet verme ve yemek yedirmeye bırakmıştır. Bu değişimde, ölen kişi adına başkalarına yedirilen yemeklerin 'ölenin canına degeceği' inancı etkili olmaktadır. Bugün de "Ölmüşlerinin canına değsin", "Ölmüş babamın ya da anamın canına değsin" şeklindeki bazı dilek ve temennilerle halen devam ettirilmektedir (Aça, 1999: 22).

Atalar Kültü

Atalara saygı yani atalar kültürü Kırgız kültürünün önemli bir parçasıdır. Kırgızların at üzerinde bozkırda giderken, yolda mezar gördüklerinde, attan inip kıyafetlerinden bir parça kopardıklarını, bazen oradaki ağaç ya da bir kazığa bağladıklarını, bazen de bez parçasının yerine atın kuyruk telinden birkaç tane kopararak onu kazığa bağladıklarını aktarmıştır Vulfson, (1901: 48). Mezarlara ve atalarının türbelerine gidip ağaçlara farklı renkten çaputlar bağlama geleneğine olan rağbet eskiye göre azalmış olsa da halen devam ettirilmektedir.

Göçebe halklar arasında geçmişte çok sık yaşanan açlık, salgın hastalık, doğal felaket ve zor yaşam koşulları gibi sorunlar, onları çaresiz bırakmıştı. Genel kanaate göre, Atalar kültürü bu çaresizlikler karşısında onların kendilerinden daha güçlü bir varlığın yardımına ihtiyaç duymaları sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yine ölmüş büyüklere saygı, atalara hürmet "baba hukuku" inanç alanındaki belirtisi olarak da görülmektedir. Türkler gibi bazı milletler atalar kültürüne kutsallık atfedecek kadar bu konuyu önemsemişlerdir (Kafesoğlu, 1993: 291). Vefat etmiş ataların ruhuna ta'zim ve onlar için kurban kesme onların en önde gelen adetlerindedir. Ölen babalardan geride kalanlara iyilikleri veya kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara olan minnet duygusu bu inancın temelini oluşturmaktadır (Günay ve Güngör, 2003: 70-80-85).

Ölen kişinin ruhunun daha sonra yurduna dönerek kendi aile bireylerini, yakınlarını, arkadaşlarını koruyup gözettiğine inanıldığı görülmektedir. İnançlara göre, ruhun eskisi gibi yemek yemeyi arzuladığı düşünülür. Eğer ölenin ruhuna başışlanmak üzere insanlara yemek ikram edilmezse, ilgili ruhun bu duruma kızarak yakınlarına kötülükte bulunacağı kabul edilir. Bundan dolayı da ölen yakınların ruhu için kurbanlar kesilip halka yemekler ikram etme gelenekleşmiştir. Ölmüş olan ataların ruhlarına korku ile

karışık bir saygı duygusu, atalar kültürünün doğuşuna yol açmıştır. O dönemlerde kabile yaşlıları (aksakallar) ve patriarkal aile fertleri etkili olduğu için bu kült toplumda büyük kabul görmüştür. Aksakallar ve geniş aile başkanları hayatta iken herkes tarafından sayılır, değer verilir ve her dedikleri gerçekleştirilirdi. Dolayısıyla onlar öldükten sonra da bu sistemin devam etmesi için ortaya böyle bir inanç çıkmıştır. Bu önde gelen kimseler kendilerinden sonra gelecek nesillerden ilgi ve saygılarının devamını beklemişlerdir (Aça, 1999: 20).

Atalar kültürü konusunda Velihanov şöyle anlatmaktadır: “Kırgızlarda atalarının ruhlarından yardım isteme bugün de eskisi gibi çok önemlidir. Onlar başları derde girdikleri zaman atalarının ruhlarını yardıma çağırırlar ve ulaştıkları başarılarının da ata ruhlarına (arbaktar) gösterdikleri saygı sonucu olduğuna inanırlar. Onlar ufak bir felaket olursa ruhlar adına mezar başında kurban keserler. Mezarlara bir işaret koyarlar ya da bir heykel dikerler. Kırgızlarda mezarlar kutsaldır. Eskiden mezara saygısızlık yapanlara ölüm cezası verildiği belirtilmektedir (Abramzon, 1999: 227-228). Bu tür hareketlerle onların ruhları memnun edilmeye, rızaları kazanılmaya çalışılırdı.

Kırgız sözlü geleneğinde Manas’ın arbağı (ruhu) tüm Kırgız halkını korumaktadır. Düşmana karşı koymak başta olmak üzere ozanlar, Manasçılar, çalgıcılar “Manas’ın arbağı koldosun” (Manas’ın ruhu korusun) demişlerdir. Kırgızların büyük yazarı Cengiz Aytmatov’un “Oğul ile Görüşme” adlı eserinde; atların koruyucu ruhu olan Kambar Ata’dan söz edilmekte ve oğluna yetişmek için atını dört nala koşturan Çordon şöyle dua etmektedir: «Tanrım, yetişeyim oğluma! Yetişeyim oğluma! Ona o kadar çok söyleyeceklerim var ki! Erenlerin ruhu için yardım et bana! Atların koruyucusu Kambar Ata, atıma yardım et, tökezlemesin! Şahin kanatlarını ver ona, demirden yüreği olsun, geyik gibi hızlı koşsun! ” (Aytmatov, 1993: 284).

Yine Cengiz Aytmatov’un “Elveda Gülsarı” adlı romanında, Tanabay adlı roman kahramanı “Yılkı kimbilir nerededir şimdi? Atlar ne durumdalar? Tanrı korusun; ovaya, demiryoluna inerlerse mahvolurum. Ulu Tanrım, sen bana acı! Ey erenler! Neredesiniz? Yardımınızı esirgemeyin benden!” yazar. Romanın bir başka yerinde “Ey, koyunların koruyucusu! İşte sana ilk kuzu” ifadesi geçer. Cemile romanında da Daniyar, savaştan kazasız belasız dönünce halk: “Kim yurdunu, kim ulusunu aramaz? İyi ettin döndüğüne! Hem bizi sevindirdin, hem atalarının ruhunu” derler. Yine aynı romanda “Bozkır yardımcınız olsun! Kahraman Manas’ın ruhu yardımcınız olsun” denilir (Aytmatov, 1993: 56-103-231-248).

Ata ruhlarının yaşadıklarına olan inaç ve gömüldükleri yerlerin kutsal kabul edilmesi, İslam’ı kabulünden sonra Kırgızlarda da evliyanın, şehitlerin, kahraman ataların mezarları, türbeleri ziyaret edilerek dua edilmesi, adak ve dilekte bulunması şeklinde varlığını sürdürmüştür (Dıykanbaeva, 2009: 258).

Tabiat Üstüne İnaç

Gök Tanrı inancı sahip olan Kırgızlarda yüce bir yaratıcı olduğu anlayışı hakimdir. Bu inancın temelini tüm varlıkları yaratan tek Tanrı’ya, ahiret hayatına, öbür dünya mükâfatına olan inaç, vefat etmiş ataların arbaklarına saygı için kurban kesme uygulamaları bulunmaktadır. Hem Müslümanlar araştırmacıların eserlerinde İslam hem de Çinlilerin eserlerinde Kırgızların Gök Tanrı’ya inandıklarıyla ilgili bilgiler vardır (Gömeç, 2008: 25-99). Gök Tanrı inancının Kuzey ve Orta Asya topluluklarına ait olduğu bilinmekte ve “Gök” kelimesine Tanrı anlamını değil, “yücelik” ve “sonsuzluk” gibi anlamlar yüklendiği anlaşılmaktadır. Kutsal olan mavi gökyüzünü değil, Yüce Tanrı’dır (Günay ve Güngör, 2003: 59-60; Roux, 2001: 61).

Şaman kültürü’nün en yoğun görüldüğü kuzey kutbuna yakın kesimler, Sibiryaya ve Orta Asyadaki dinlere de hem Gök Tanrı, hem de atalar kültürü ve av merasimleri gibi hiç benzemeyen farklı dini etkinlikler gözlenmiştir (Eliade, 1999: 31). Gerek yazılı tarihi kaynakları, gerekse bırakılan yazıtlara bakarak, Gök-Türk hanları ve idaresindeki Türk halklarının, Türkistan’ın doğu ve batısındaki şehirde yaşayan Türklerin büyük çoğunlukla Şamanist ritüelleri yerine getirdikleri kaydedilmiştir (İnan, 1976: 8). Araştırmacılara göre her dinde Şaman kültürüne ait öğeler bulunduğunu öne sürmekte (Gömeç, 2008: 95), hatta Moğol kaynakları, kabilenin değişik atalarına tapmaktan Şaman kültürünün geliştiğini yani, ilk ataya tapmanın Şaman kültürünü doğurduğunu anlatmaktadır (Roux, 1999: 190). Çin ve İslam kaynaklarına göre, Kırgızların İslam’a girmeden önceki IX-X yüzyıllarda Şaman kültürüne sahip olduğu bilinse de (İnan, 1976: 12), Şaman kültürü sadece bir anlama biçimine dayanmaktadır (Roux, 2001: 59). Şaman kültüründe ayin düzenleyen Kam talihsizliklerin önleme, nedenleri açıklama ve acıları yatıştırmak gibi görevler üstlenmektedir. Vecd haline girip, cennet ve cehennemi dolaşarak, oralarda “ata ruhları” ile irtibata geçmektedir (Perrin, 2001: 11) ve kahinlik yapmaktadırlar. Eliade, Gök Tanrı söz konusu olunca Şamanların rolünün çok kısıtlı kaldığından bahsetmektedir (Günay ve Güngör, 2003: 120).

Esas itibariyle Şamanizm adı verilen kültür ne bir dindir ne de büyü'nün bir türüdür. Sadece bu ikisiyle alakalı tarafı bulunan farklı din ve dünya görüşlerini birleştiren tekniktir. Kırgızların bütün dini-büyüsel hayatları Şamanın çevresinde merkezileşmiştir. Tüm dini faaliyetlerinde Şamanlara "Faghinunun" yani, Allah'ın Peygamberi olarak kabul ettikleri bilinmektedir (Küçük, Küçük ve Tümer, 2010: 70-71). Kırgızlar Şaman'a "bakşı" adını vermektedirler. Her bakşı'nın kendisine ait özel ruhu olduğuna inanılır ve Kırgız bakşıları bu ruhun "arbak" olduğunu düşünürler. Kırgızlar sadece bakşılardan değil, diğer büyük insanların da eş arbağı olduğuna inanırlar. Kadın bakşılara ise "bübü" denilir (İnan, 1972: 81-82-85; Gömeç, 2008: 30). Birçok toplumda Şaman'a "kam" denilir. Kaşgarlı Mahmud, "kam"ı "kâhin" olarak açıklamıştır (Gömeç, 2008: 29).

İslam öncesi dönemde Kırgızların, cenazelerini ağaçların budaklarına astıklarından, daha sonraki dönemlerde cesedin kemiklerini etinden ayırıp, yaktıklarından bahsedilir. Ölüyü yakma âdeti Andronovo dönemi (M.Ö.1700-M.Ö.1200)'nin sonlarına doğru M.Ö. 1300'lerde ortaya çıkmış olup, Karasuk (M.Ö.1200-M.Ö.700) ve Tagar (M.Ö.700-M.S.100) dönemlerinde daha çok uygulanmıştır. Bu âdetin ortaçağ döneminde Tunguzlar, Kitanlar ve Kırgızlar tarafından uygulandığı düşünülmektedir. Taştık (M.Ö.300-M.S.400) döneminde ölüleri gömme âdeti uygulanmaya başlamıştır. Fakat cenaze törenleri her ikisinde de değişmeye uğramamıştır. Cenazelerin ağaca asılmasının nedeni olarak Karjalainen, kışın toprağın donmasından dolayı cesedi gömmenin imkânsız olması ya da yüksek ağaçların tanrı'ya yakın olacağına düşünülmesi olabileceğini öne sürmüştür (Roux, 2001: 64-220-224).

Kırgızlar ateşe kutsal temizleme anlamı verdikleri için, ölülerini yakar, hastaları tütsülerlerdi. Ateş, Zerdüştükte kutsal iken, Kırgızlarda ateşin her pisliği, kötülüğü, günahları temizleme aracı olarak görülmesinden öte bir anlam yüklenmemiştir. Öte yandan Şamanist uygulamalarda mutlaka ateş bulundurulmuştur (Güngör ve Günay, 2003: 77-113; İnan, 1976: 11-46). Hatta aile ocağı kültü ve ateş kültü içiçe gerişik durumdadır, ocak kültü ise atalar kültürüne bağlıdır (İnan, 1976: 41).

Ateş ve ocak, Kırgız ve Kazakların evlilik töreninde Şamanist kültürde olduğu gibi çok önemli öge sayılmaktadır. Gelin yeni geldiği eve girip, eğilip ocağa selam verir. Bu artık o evin üyesi anlamına gelmektedir (Soltonoev, 1993: 4). Aile ocağı Türk toplumlarında kutsal olduğu için, "ateşin sönsün" demek ağır hakarettir ve soyun tükensin anlamını taşımaktadır. Ayrıca ateşe bakıp, fal bakma Orta Asya halklarında çok yaygın adetlerden biriydi. Örneğin, Manas destanında Manas'ın babası Cakıp Han ateşe bakıp, gelinlerinin geleceğini anlatırdı (İnan, 1972: 67).

Şaman kültüründe ayin ve törenler tarihi belirlenmiş olanlar ve olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Belli tarihlerde gerçekleşen ve mevsimlere bağlı bayramların resmi bayram olarak kutlandığı eski Çin kaynaklarında bahsedilmektedir. Ulaşılan bilgilere göre, ilkbaharda "tabiatın dirilmesi" şerefine tütsü yakılıp, "alas"loo ile ilkbahar karşılanır (İnan, 1976: 46). Bu Orta Asya toplumlarında halen mart ayının sonunda gerçekleştirilmekte olan şu andaki Nevruz bayramıdır.

Belli bir tarihi olmayan törenlerde Kurbanlık yer almış olup bu ayinde tanrılara, ruhlara, sulara, dağlara v.s. kırlarda kurban kesilirdi. O dönemlerde dağların tanrı makamları olduğuna inanılırdı (İnan, 1972: 8-49) ve günümüzde hala o ismini taşımakta olan Kırgızistan'daki Tanrı Dağı ve onun ikinci yüksek zirvesi olan Han Tengri (7010 m) o dağlardandır.

Bu çalışma Geleneksel Kırgız Dini'ne ilişkin yapılan ilk ölçek çalışması olması ve bu dine ilişkin halk arasında ne kadar yaygın olduğunu anlaşılmasını sağlayacak bir ölçme aracını geliştiriyor olması bakımından önemli bulunmuştur. Bu ölçek ile bundan sonra yapılan çalışmalarda tarihi kaynaklarda yer alan geleneksel inanç biçimlerini takip eden ve etmeyen kişilerin yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi kişisel verileri ile karşılaştırma imkanı olabilecektir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma Kırgızistan'daki Geleneksel Kırgız Dinine ilişkin tutumu belirlemek amacıyla tarama modelinde betimleyici bir araştırmadır. Tarama modelinin kullanım amacı var olan bir durumu tasvir etmektir. Araştırmaya konu edilen birey ya da nesne, kendi koşulları göz önüne alınarak olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Araştırma yapılan bireyler üzerinde herhangi bir etkileme çabası gösterilmez (Bkz. Karasar, 2005:77).

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini, Kırgızistan'daki Batken, Celalabat, Çüy, Narın, Oş, Isık-Köl, Talas illerinde yaşayan kişiler oluşturmaktadır. Örneklem ise bu yedi ilden gönüllü olarak araştırmaya katılan 600 kişiden oluşmaktadır. Katılımcıların %66,3'ü kadın, %33,7'si erkektir. Araştırmada amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

- 1- Araştırmada elde edilen bulguların geçerliği ve güvenilirliği araştırmanın örneklemeyle sınırlıdır.
- 2- Araştırma bulguları boyutsal değil kesitseldir. Bu nedenle belirli bir zaman dilimi içerisinde araştırmaya katılan Kırgızlar ile sınırlıdır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmaya veri sağlaması için ilk olarak Kırgızistan'daki aile hayatı ve dini hayat hakkında yapılan yazılı belgeler incelenmiş ve gözlem yapılmış ve kavramsal yapı betimlenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında yapılan gözlemler sonucunda Kırgızistan'da devam eden Geleneksel Kırgız Dini'ne ilişkin ibadet ve inanışlar tespit edilmiştir.

Araştırmada ilk olarak gönüllülerin Geleneksel Kırgız Dini'ne yönelik tutum maddelerinin yer aldığı anket kullanılmıştır. Bu anket, yapılan araştırmalar sonucunda bu konu ile ilgili standart bir ölçme aracı bulunamadığı için araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Tutum maddeleri içeren anket ile gönüllülerin Geleneksel Kırgız Dini'ne yönelik tutumlarını belirleyerek, Geleneksel Kırgız Dini'ne ilişkin tutumlarını etkileyen faktörleri ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Tutum maddelerinin bir ölçek olarak geliştirilebilmesi için ilk önce açıklayıcı faktör analizine hazır hale getirilmiştir. Verilerin toplanmasına ilişkin Bişkek Din İşleri Komisyonun'dan yazılı etik kurul izni alınmıştır.

Bulgular

Ölçeğin boyutlarının belirlenmesi: Açıklayıcı Faktör Analizi

Çalışma kapsamında veri toplamak amacıyla kullanılan Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği'nin yapı geçerliklerinin tespit edilmesi amacıyla açıklayıcı faktör analizi yöntemi kullanılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi yapılmadan önce örneklem büyüklüğünün yeterli olup olmadığının tespit edilmesi için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett's Küresellik Testi incelenmiştir. Sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett's Küresellik Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Testi (KMO)		0,875
	Ki-Kare	2923,910
Bartlett Küresellik Testi	Serbestlik Derecesi	105
	P	0,000

Tablo 1 incelendiğinde, analiz sonucunda 600 kişilik çalışma grubu için Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği'nde KMO değeri 0,875 olarak tespit edilmiştir. Bu değer, örneklem büyüklüğünün faktör analizine devam etmek için üst düzey kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Bartlett Küresellik testinin amacı, faktör analizinin ön koşulu olan "normallik" varsayımını karşılayıp karşılamadığını belirlemektir ve elde edilen manidarlık düzeyi $p < .000$ 'dır. Bu değer, veri setinin manidar ve normallik varsayımını karşıladığını göstermektedir. Ayrıca, bu değere bakarak, veri setinin faktör analizi yapabilmek için yeterince büyük olduğu söylenebilir. Bu değerlere bakarak, faktör analizine devam edilebilir.

Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği puanları için yapılan açıklayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen öz değerler ve açıklanan varyans değerleri Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği Faktörlere İlişkin Öz Değerler ve Açıklanan Varyans Yüzdeleri

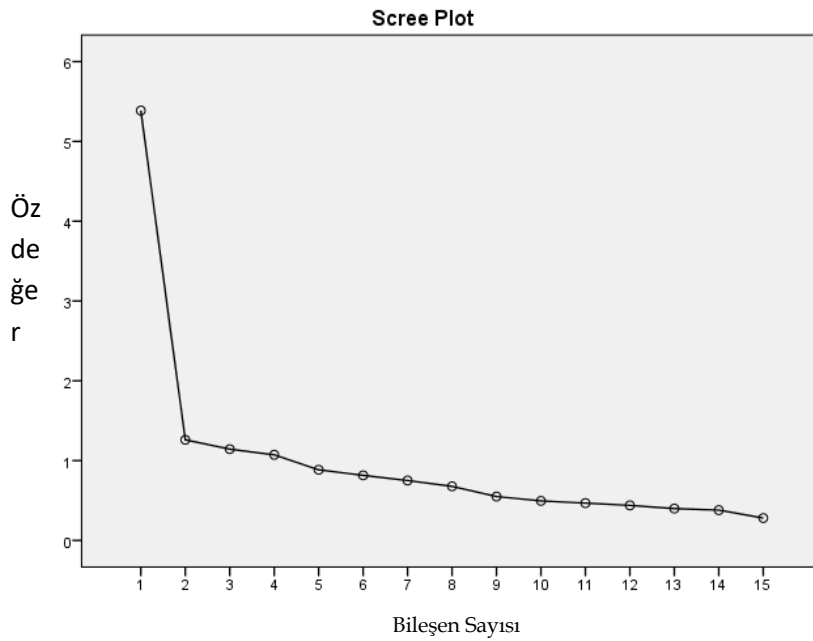
Başlangıç Değerleri				Döndürme İşlemi Sonrası Değerler		
Özdeğer	Açıklanan Varyans Yüzdesi	Toplamalı Açıklanan Varyans Yüzdesi	Özdeğer	Açıklanan Varyans Yüzdesi	Toplamalı Açıklanan Varyans Yüzdesi	
1	5,386	35,907	3,041	20,272	20,272	
2	1,260	8,403	2,631	17,542	37,814	
3	1,144	7,625	2,118	14,121	51,934	
4	1,072	7,149				
5	,885	5,899				
6	,815	5,432				
7	,750	5,003				
8	,677	4,516				
9	,550	3,664				
10	,495	3,300				
11	,468	3,119				
12	,439	2,924				

13	,399	2,662	95,603
14	,379	2,530	98,133
15	,280	1,867	100,000

Faktör analizi sonucunda toplam varyansın %51,93'sini açıklanmaktadır. Bu durum her bir boyutun toplam varyansa yaptığı katkıları göz önüne alındığında açıklanan varyansın tanımlanan boyutlarda ölçme yapılabildiğine ve ölçeğin 3 boyutlu yapıyı gösterdiği ortaya çıkmıştır.

Boyut sayısına karar vermede kullanılan bir diğer ölçüt ise screeplot grafiğidir (Şekil 1). Grafiğinde 3. boyuttan sonra grafik düzlük göstermektedir. Buna göre tanımlanan boyutlara ait özdeğer(eigenvalue) değerleri en fazla 3 boyuta kadar farklılık göstermekte 3 boyuttan sonra gösterdikleri değişim fazla değildir.

Şekil 1. Scree Plot Grafiği

Buna göre elde edilen maddelik ve 3 alt ölçeğe sahip Geleneksel Kırgız Dini yönelik tutum ölçeğinin yapı geçerliği belirlenmiştir. Çalışmada 0,40'ın altındaki kalan maddeler atılmış ve ilgili faktöre ait olmadığı düşünülen maddeler ölçekten çıkarılmıştır. 18 madde ile başlanılan faktör analizinden 15 maddeden oluşan bir ölçek elde edilmiştir. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği'nin faktör desenine ilişkin varimax döndürme yöntemi kullanılarak elde edilen faktör yük değerleri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği

	Faktörler		
	Tabiatüstüne İnanç	Atalar Kültü	Ölümler kültü
1. Kabir gününde mezarları ziyaret ederim.			0,773
2. Mezarlara tas ve geyik boynuzu gibi şeyler koyarım.			0,726
3. Tekke ve anıtları ziyaret ederim.			0,717
4. Ağaçlara bez parçaları bağlarım.		0,454	
5. Tengricilik dinini desteklerim.		0,714	
6. Nazardan korunmak için kâhinlere muska yazdırırım.	0,652		
7. İhtiyaç duyduğumda kâhinlere akıl danışırım.	0,700		
8. Ölen yakınlarıma ağıtlar yakarım.	0,496		
9. Dualarımda manas ruhu gibi ruhları anarım.		0,642	
10. Evi ve arabayı kem gözlerden korumak için tütsü yakarım.	0,698		
11. Nazar değmesine karşı çocuklara boncuk takarım.	0,662		
12. Ruhları üzmetten korkarım.	0,505		
13. Allah dışında kutsal kabul edip yardım istediğim ruhlar vardır.		0,637	
14. Ruhların rahatı için ateşe tırnak ve saç atmak gibi yasak olan şeyleri yapmam.	0,484		
15. Allah'a ulaşmada ruhları aracı yaparım.		0,655	

Tablo 3 incelendiğinde ölçeğin yapı geçerliliğinin sağlanması için geleneksel dini yaşam ile ilgili kuramsal yapı dikkate alınarak açımlayıcı faktör analizi sonucunda üç boyut belirlenmiştir: Tabiatüstüne inanç, atalar kültü ve ölümler kültü.

Tabiatüstü Güçlere İnanç boyutu olarak isimlendirilen madde 6,7,8,10,11,12, ve 14'ün yer aldığı birinci boyuttaki maddelerin faktör yük değerleri 0,484 ile 0,70 arasında değişmektedir. Atalar kültü olarak adlandırılan madde 4,5,9,13 ve 15'in yer aldığı ikinci boyuttaki faktör yük değerlerinin 0,454 ile 0,714 arasında değişmektedir. Ölümler Kültü olarak isimlendirilen madde 1,2, ve 3'ün yer aldığı üçüncü boyut için faktör yük değerlerin 0,717 ile 0,773 arasında değiştiği görülmektedir.

Güvenirlilik Çalışması : Cronbach Alpha İç Tutarlılık Katsayısının Hesaplanması

Ölçeğin güvenirliliğini belirlemek için madde toplam test korelasyonu hesaplanmış ve ölçeği oluşturan maddelere ilişkin Cronbach alfa (cr α) değeri ,80 olarak bulunmuştur. Geçerliliğinin anlaşılması için yapılan analizde birinci boyut olan tabiatüstüne inanç boyutunda toplam yedi madde için Cronbach's Alpha değeri ,790 çıkmıştır. Bu boyutun ortalaması M= 22,3250, varyansı =52,056, standart sapması=7,21'dir. İkinci boyut olan atalar kültü boyutunda beş maddede Cronbach alfa (cr α) değeri ,74 , ortalama M=18,48, varyansı = 24,36, standart sapması=4,93 çıkmıştır. 3. Boyut olan ölümler kültü boyutunda üç madde için Cronbach alfa (cr α) değeri ,71, ortalaması 11,3933, varyansı = 10,847, standart sapması=3 ,29343 çıkmıştır.

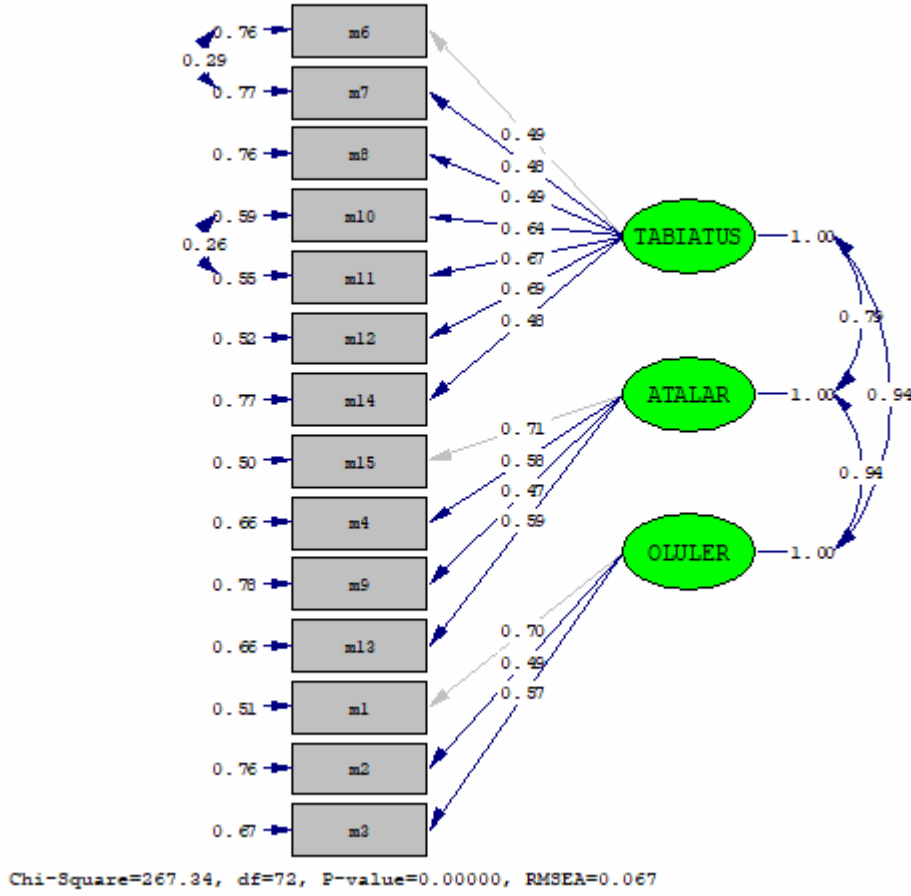
Ölçeğin Geçerliliğinin Hesaplanması: Doğrulayıcı Faktör Analizi

Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği'nin üç boyutlu yapısının incelenmesi amacıyla ayrıca doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi yapılırken çoklu normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için güçlü (robust) kestirim yöntemi kullanılarak asimptotik kovaryans matrisine dayalı maksimum olabilirlik (likelihood) kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi yapılırken uyum indeksi değerleri, faktör yük değerleri ve hata varyansları incelenerek model veri uyumu değerlendirilmiştir. Uyum indeksi değerleri, faktör yük değerleri (max-min) ve hata varyansı (max-min) değerleri Tablo 4'de sunulmuştur. Ayrıca analiz sonucunda elde edilen ölçme modeli Şekil 2'de sunulmuştur.

Tablo 4. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	χ^2	$\frac{\chi^2}{sd}$	p	CFI	GFI	NFI	RMSEA	Faktör Yük Değerleri		Hata Varyansları	
								max	min	max	min
Ölçek	267,34	3,71	0,000	0,97	0,93	0,95	0,067	0,71	0,48	0,77	0,50
Önerilen Değer		$\chi^2/df \leq 3$		$\geq 0,90$	$\geq 0,90$	$\geq 0,90$	$\leq 0,080$	$\geq 0,30$			$\leq 0,90$

Tablo incelendiğinde $\frac{\chi^2}{sd}$ değerinin (3,71) 3 ile 5 arasında olduğu görülmektedir ve buna göre modelin veriye iyi uyum gösterdiği söylenebilir. CFI değeri 0,97; GFI değeri 0,93 ve NFI değeri 0,95 olarak tespit edilmiştir. Bu değerler 0,90'nın üzerinde olmasına modelin veriye çok iyi uyum gösterdiği anlamına gelmektedir. RMSEA indeksi açısından değerlendirildiğinde ise bu indeksin model için 0,067 olduğu saptanmıştır ve bu indekse göre de modelin veriye uyum gösterdiğini söylemek mümkündür. Uyum indeksleri genel olarak değerlendirildiğinde üç boyutlu modelin veriye uyum sağladığı görülmektedir. Her bir boyuttaki maddeler için faktör yük değerleri 0,48 ile 0,71 arasında değişmektedir ve 0,30'dan büyük olduğu için tüm maddeler buldukları boyutlara hizmet ettikleri anlaşılmıştır.

Şekil 2. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği (TABIATUS: Tabiatüstü Güçlere İnanç, ATALAR: Atalar kültürü, OLULER: Ölüler kültürü)

Tartışma ve Sonuç

Çin kaynaklarına dayanarak milattan önce II. yüzyılda Hunların kutsalları arasında Gök-Tanrı, yer-su, güneş, ay, atalar ve ölümler kültürünün olduğunu öğreniyoruz (İnan, 1972: 1-2-3). Doğal olarak kutsal kabul edilen varlıklar, diğer Türk kavimlerinde de varlığını farklı şekillere bürünerek devam ettirmişti. Fakat özellikle Kırgızların diğerlerinden farklı olarak İslam dinini en son kabul eden Türk kavmi olmaları, Budizm, Maniheizm, Musevilik ve Hıristiyanlık gibi birbirinden çok farklı dinlerin etkisinde kalmış olmaları ve coğrafi şartlar nedeniyle İslam dinini yeterince öğrenme şanslarının olmaması (Bkz. Arık, 2014; Soltonoev, 1993: 25) Hunlardan miras kalan kutsalları günümüze kadar taşımaları ile sonuçlandı. Bugün halen kötülüklerden korunmak ve dua etmek için yapılan törenlerde geçmişten gelen bu mirasın yaşatıldığı görülebilir (Abramzon, 1999: 227-228).

Geçmişten gelen bu mirasın bugün insanların manevi dünyasında ne kadar etkili olduğunun anlaşılmasını kolaylaştıracak ve araştırmacılara gözlem yapmak dışında nicel bilgi toplamasını da mümkün kılacak olan bir ölçme aracına olan ihtiyaç duyulması önemli bir motivasyon olmuştur.

Bu çalışma ile Geleneksel Kırgız Dini'ne ilişkin ilk defa bir ölçme aracını geliştirilmiştir. Fakat ölçek ile beraber başka ölçeğin uygulanarak sonuçların kıyaslanması mümkün olmamıştır. Faktörlerin belirlenmesine yönelik olan yapılan çalışmada ilk olarak KMO değeri 0,875 olarak tespit edilmiş ve analize devam edilebileceğine karar verilmiştir. Yapılan açımlayıcı faktör analizi ile 0,40'ın altındaki kalan maddeler atılmış ve ilgili faktöre ait olmadığı düşünülen maddeler 3'ü ölçekten çıkarılmıştır. Sonuç olarak toplam varyansın %51,93'ü olduğu ve üç boyutlu bir yapının ortaya çıktığı belirlenmiştir.

Güvenirliliğinin anlaşılması için yapılan analizde birinci boyut olan tabiatüstüne inanç boyutunda toplam yedi madde için Cronbach's Alpha değeri 0,790, ikinci boyut olan atalar kültürü boyutunda beş maddede Cronbach alfa (cr α) değeri 0,74, üçüncü boyut olan ölümler kültüründe boyutunda üç madde için Cronbach alfa (cr α) değeri 0,71 olarak hesaplanmıştır. Faktörlerin geçerliği Doğrulayıcı Faktör Analizi ile test edilmiştir. Geçerliliğinin hesaplanması için yapılan doğrulayıcı faktör analizinde χ^2/sd değerinin 3,71

ve CFI değeri 0,97; GFI değeri 0,93 ve NFI değeri 0,95 olarak tespit edilmiştir. Bu değerler 0,90'nun üzerinde olmasına modelin veriye çok iyi uyum gösterdiği belirlenmiştir. Dolayısıyla ölçek güvenilir ve geçerli bulunmuştur.

Geleneksel Kırgız Dini'ne ilişkin yönelik tutum Ölçeği Likert formatına göre düzenlenmiş olup her bir maddede beş derece vardır. Bu dereceler en olumsuzdan en olumluya doğru sıralanmıştır. Örneğin "Allah'a ulaşmada ruhları aracı yaparım" maddesinde "kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), karasızım (3), katılıyorum (4), kesinlikle katılıyorum (5)", şeklinde bir puanlama söz konusudur. Bu durumda bir katılımcının alacağı puan 15 ile 75 arasındadır. Bundan sonra Geleneksel Kırgız Dinine İlişkin yapılacak çalışmalarda nicel veri toplanmasını kolaylaştırması beklenmektedir. Ölçek yararlanmak isteyen tüm araştırmacıların kullanımına açıktır. Bu şekilde Türkiye'deki araştırmacıların Orta Asya'daki Türk toplulukları hakkında daha hızlı ve kapsamlı bilgi toplamasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abramzon, Saul (1999). *Kırgız cana Kırgızistan tarihi boyunca tandalma emgекter*. Bişkek: Kırgızistan-Soros Vakfı Yayınları.
- Aça, Mehmet (1999). Kazak ve Kırgız Türklerinde Defin Sonrası Bazı Uygulamalar ve Aş Verme (Aş Toyu), *Milli Folklor Dergisi*. S.43, s.24-34
- Ank, Durmuş (2014). Türkler'in Karşılaştığı Dinlerle Etkileşimi, *Uluslararası İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Bilgi Şöleni*. Ankara: Türk Yurdu.
- Aytmatov, Cengiz (1993). *Elveda Gülsarı, Yüz Yüze, Cemile, Oğulla Görüşme, Askerin Oğlu*. çev: Özgül, Mehmet. Cem Yayınevi.
- Cihan, Cihad (2015). XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dini Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/2, s. 219-238.
- Dıykanbaeva, Mayramgül (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*. çev: İsmet Birkan, Ankara: İmge Kitabevi.
- Gömeç, Saadettin (2008). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Perrin, Michel (2001). *Şamanizm*. çev: Arıbaş, Bülent. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polat, Kemal (2002). Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 19. ss. 898-913, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1993). *Türk Milli Kültürü*. 9. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karasar, Niyazi (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 15. Basım. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık TİC. LTD. ŞTİ.
- Koçkunov, Aydarbek (2002). Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürleri. *Türkler Ansiklopedisi*, (c. 19, s. 887-897). Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Küçük, Abdurrahman. Tümer, Günay. Küçük, Alparslan (2010). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Roux, Jean-Paul (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, Jean-Paul (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Salmorbekova, Rita (2011). *Kırgız koomundagı antroposotsiyaldık özgörüülör (1990-2010)*. Bişkek.
- Vulfson, E. Semyonovna. (1901). *Kirgizy*. Moskova: S. Kurnin ve Ko Mağazasının Basımevi.

Ek.1. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği (Türkçe Formu)

Aşağıda verilen inanç ile ilgili ifadelerden hangisi sizin tutumunuza daha iyi yansımaktadır? Lütfen belirtiniz.	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Karasızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1. Kabir gününde mezarları ziyaret ederim.	1	2	3	4	5
2. Mezarlara tas ve geyik boynuzu gibi şeyler koyarım.	1	2	3	4	5
3. Tekke ve anıtları ziyaret ederim.	1	2	3	4	5
4. Ağaçlara bez parçaları bağlarım.	1	2	3	4	5
5. Tengricilik dinini desteklerim.	1	2	3	4	5
6. Nazardan korunmak için kâhinlere muska yazdırırım.	1	2	3	4	5
7. İhtiyaç duyduğumda kâhinlere akıl danışırım.	1	2	3	4	5
8. Ölen yakınlarıma ağıtlar yakarım.	1	2	3	4	5

9. Dualarımda manas ruhu gibi ruhları anarım.	1	2	3	4	5
10. Evi ve arabayı kem gözlerden korumak için tütsü yakarım.	1	2	3	4	5
11. Nazar değmesine karşı çocuklara boncuk takarım.	1	2	3	4	5
12. Ruhları üzmetten korkarım.	1	2	3	4	5
13. Allah dışında kutsal kabul edip yardım istediğim ruhlar vardır.	1	2	3	4	5
14. Ruhların rahatı için ateşe tırnak ve saç atmak gibi yasak olan şeyleri yapmam.	1	2	3	4	5
15. Allah'a ulaşmada ruhları aracı yaparım.	1	2	3	4	5

Ek.1. Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği (Kırgızca formu)

Төмөндөгү ишенич жөнүндөгү түшүнүктөрдүн кайсынысы сиздикине кобүрөөк дал келет?	Таштакыр кошулбайм	Кошулбайм	Билбейм	Кошулам	Чын дилден кошулам
1. Эстелик күнүндө мазарларга барам.	1	2	3	4	5
2. Мазарларга таш, бугу мүйүзүн жана ай-жылдыз сүрөтүн коём.	1	2	3	4	5
3. Күмбөз жана эстеликтерге сыйынуу максатында барып турам.	1	2	3	4	5
4. Ыйык катары көрүлгөн бак-дарактарга мен да чүпүрөк кесиндилерин байлайм.	1	2	3	4	5
5. Тенирчилик ишенимин колдойм.	1	2	3	4	5
6. Жаман көздөрдөн сактануу үчүн молдолорго дуба жаздырам.	1	2	3	4	5
7. Зарыл учурларда бакшы-молдолордон кенеш сурайм.	1	2	3	4	5
8. Өлгөн жакындарымын артынан кошок кошуп аза күтөмүн.	1	2	3	4	5
9. Дуба окуганымда Манастын арбагы сыяктуу арбактарды да эскерем.	1	2	3	4	5
10. Үйүмдү же машинамды жаман көздөрдөн сактоо максатында аластайм (ысырык жагам).	1	2	3	4	5
11. Көз тийүүдөн (назардан) коргонуу максатында балдарга көз мончок, тумар сыяктуу нерселерди колдоном.	1	2	3	4	5
12. Арбактарды капа кылгандан корком.	1	2	3	4	5
13. Кудайдан башка кээ бир ыйык деп эсептеген арбактардан да жардам күтөм.	1	2	3	4	5
14. Арбактардын рухтарын ыраазы кылуу үчүн тыюу салынган нерселерден баш тартам (отко тырнак же чач таштабайм).	1	2	3	4	5
15. Кудайга сыйынууда арбактарды (рух) ортомчу катары көрөм.	1	2	3	4	5